

Кейинги икки аср давомида роман жахон адабиётида етакчи жанр бўлиб келди, XXI асрга ўтиб ҳам, у ўша мавқеини асло бой бергани йўқ. Хар бир миллат адабиётининг бўй-басти, даражаси, аввало, шу жанр камолотига қараб белгиланади десам, буни ҳеч ким муболагага йўймайди. Бунинг боиси шундаки, башарият даҳоси яратган адабий жанрлар орасида энг универсали, қанонларни, миллий чегараларни тан олмайдигани, бетиним янгилашиб, ўзгариб боришга мойили, ҳамма даврларга, оқимларга мослаша оладигани айна шу жанр бўлиб чиқди. Романтизм дейсизми, реализм, соқреализм, неореализм, сюрреализм, маѓик реализм, постреализм дейсизми, модернизм, постмодернизм дейсизми – барча адабий оқимларда унинг етук намуналарини топиш мумкин. Бугина эмас, ҳамма адабий тур – эпик, лирик, драматик шакллар, миф-асотир, ривоят, ҳикоятлардан тортиб, оғзаки ва ёзма ижоднинг деярли барча кўринишлари, жумладан, ёндош жанрлар – ҳикоя, новелла, қисса-повесть тажрибаларини, ҳатто намуналарини ўз бағрига бемалол сиғдираверди. Унда вақт қамрови, ҳажми, персонажлар сон-саногининг чек-чегараси йўқ. Бир қунлик, ҳатто бир неча соат, дақиқалик воқеа асосига қурилган, айна пайтда бир асрлик воқеаларни қамраб олган, бир-икки ёки ўнлаб, юзлаб персонажлари бор яхши романларни ўқигансиз. Бир, икки, уч, тўрт ва ундан ортиқ қитоблардан иборат қиллари борлигини ҳам яхши биламиз. Унинг ҳудудига публицистика, эссе, тарих, хроника, фалсафа бемалол бостириб қираверади. Роман сатҳи ҳозир урф бўлган плюрализм – фикрлар қилма-қиллигини бадиий ифодалаш, кўп овозли – полифония учун беқиёс майдондир.

У ёғини суриштирсанғиз, бугунги қунда жахоннинг турли минтақаларида миллиардлаб томошабинларни кечаю қундуз телеэкран қаршисида ушлаб турган телесериаллар айна шу роман тажрибалари, романга ҳос тафаккур, тасаввур ҳосиласидир, телесериаллар томошаси энг оммавий визуал романқонлиқнинг ўзғинасидир.

Қисқаси, бу жанрнинг имқониятлари чексиз, шунга яраша романнавис бўлиш масъулияти ҳам бениҳоя қатта. Романнинг ана шундай беқиёс имқониятларидан фойдалана олиш лаёқатига эга бўлган, унинг захматларига дош бера оладиган, роман юқини елкасида кўтаришга қодир шиқоатли, қин истеъдод соқибигина бу жанрда муваффақият қозона олади.

Шунинг учун бўлса қерак, икки асрдан ошдики, ҳеч қим, ҳатто мана мен деган назариячи олимлар ҳам бу жанрнинг ҳамма бирдек тан оладиган таърифини бера олгани йўқ, беролмайди ҳам. Қаранғки, кейинги икки юз йил давомида жахон адабиёти, адабий танқидчилигидаги энг қизгин баҳс-мунозаралар айна шу жанр, унинг намуналари, ижодқорлари теварағида қечган.

Муайян сабабларга кўра, бизда роман кейинроқ пайдо бўлди, бундан роппа-роса 90 йил бурун – 1920 йил декабрида ёзиб тугатилган “Ўтқан қунлар” билан ўзбек миллий

романчилик мактабига асос солинди. Хомчўт ҳисоб-китобларга караганда, ўшандан бери бизда “роман” номи остида 500 га яқин асар яратилди. Табиийки, уларнинг савия-даражаси турлича. Миллий романчилигимизнинг тугилиш, шаклланиш ва тараккиёт йўлининг 70 йили гоят мураккаб, таҳликали вазиятларда, шўро истибдоди адабий сиёсати таъкибу таҳдидлари шароитида кечган бўлишига, машъум сиёсат ижодкорлар тақдирида муайян нохуш асоратлар колдирганига карамай, мўъжизани карангки, ўша кезларда ҳам, Абдулла Каххор ибораси билан айтганда, бизда Европа адабиёти гази билан ўлчанганда ҳам тўлақонли, янги жаҳон адабиётининг нодир намуналари билан бўйлаша оладиган асарлар яратилди.

Миллий уйғониш деб аталган улкан тарихий-маънавий жараённинг хосиласи сифатида пайдо бўлган ўзбек романи кўзгусида айна шу жараён – миллат тақдири – қисмати, унинг онги, руҳиятидаги долғали силсилалар, халқнинг орзу-армонлари, интилишлари, дарду дунёси, оху зорлари бор бўйича ўз аксини топди, бу мўътабар анъана мустақиллик йилларида ҳам ўзгача кўринишда давом этиб келяпти.

“Ўткан кунлар”нинг асосий маъно-мундарижаси, пафоси ҳақида хозирга қадар гоят хилма-хил фикр-мулоҳазалар айтилди, айтилмоқда. Улар орасида роман асосида ишқий-оилавий можаролар ифодаси-талқини туради, деган қараш кенг тарқалган. Хатто романнинг немис тилидаги таржимаси “Тошкентлик ошиқлар” деб аталиши бежиз эмас. Камина эса, бундай қарашни бутунлай инкор этмаган ҳолда, “Ўткан кунлар” романининг маъно-мундарижаси гоят кенг, унда хилма-хил ижтимоий, маънавий, борингки, ишқий-оилавий муаммолар кўтарилган деган фикрдадир. Улар ичида, менинча, энг муҳими, юртнинг, миллатнинг тақдири, мустақиллиги масаласидир. “Ўткан кунлар” романига қадар ҳам, асар ёзилган пайтда ва ундан кейин ҳам XIX асрда миллат тақдири учун ҳаёт-мамонт аҳамиятига молик тарихий ходисаларни, ўлканинг мустақилликдан маҳрум бўлиб, мустамлақачилар олдида таслим бўлишига олиб келган омилларни Қодирийчалик чуқур, таъсирчан бадиий таҳлил этган асар яратилмаган. Адиб бу романи орқали тарихимизнинг энг қир, “қора кунлари” – юртни мустамлақа балосига гирифтор этган кейинги “хон замонлари” ҳақида сўз очиб, бу аянчли ҳақиқатдан халққа сабоқ бермокчи бўлган. Асар марказида турган Отабек, Юсуфбек хожи қисмати, руҳиятидаги энг кескин, драматик кечинма-ҳолатлар ифодаси айна шу муаммолар билан боглиқдир. Ёзувчи қалбини ўртаган, уни кўлига қалам олишга ундаган омиллар, менимча, ана шунда. Бундай даъвонинг тафсилотлари “Қодирий мўъжизаси” китобимда батафсил ёритилган.

“Ўткан кунлар”дан сўнг пайдо бўлган “Кеча ва кундуз”, “Қутлуг қон”, “Қароб”, “Обид қетмон”, “Қўшқинор”ларни эсланг. Бу романларнинг ҳар бири асар битилган кезлардаги муаллифлар кўнглида кечган оғрик тўла ўй-кечинмалар – асарлар қахрамонларининг драматик, фожиавий қисмати, дарду дунёси, оху зорини айна кўзгудагидек гавдалантириб берганлиги билан қимматлидир. Бу романлар орасида хронологик жихатдан ажиб мантикий силсила, уйғунлик бор. Чунончи, “Кеча ва кундуз” “Ўткан кунлар”нинг давомидек туюлади. Чоризм мустамлақаси халқ ҳаётини асло енгиллаштирмади, бу даврда жаҳолат ва зулм баттар авж олди. Оилавий ва ижтимоий муносабатлардаги қолоқлик, қабоҳат ёнига фахш, янги кўринишдаги қаллоблиқлар келиб кўшилди. Бундай иллатлар ваҳшати романда шафқатсиз бир тарзда кўрсатилди.

Айна шу шафқатсиз ходисаларнинг давоми ва ваҳшати “Қутлуг қон” романида муайян даражада интихосини топган. Асар бош қахрамони Йўлчи қишлоқдан нажот истаб шаҳарга келади-ю, қадам-бақадам ҳақсизлик, адолатсизлик қаърига қира боради,

нихоят, кўзи очилиб, ўз шаъни, кадри йўлида, колаверса, сабр косаси тўлиб-тошган жабрдийда оломон химояси, аниқроғи, миллий озодлик харакати йўлида курбон бўлади. Миллатларга эрк, озодлик ваъда қилган Октябрь тўнтаришидан кейинги давр акс этган “Сароб”да миллатнинг хар жихатдан етук, тўқис бахтга муносиб икки кўркем фарзанди – Саидий билан Мунисхон инкилобий алғов-давғовлар – икки тўлқин кураши гирдобида халок бўладилар. Адиб аросатда қолган икки ёшнинг маънавий-рухий изтиробларини ўқувчини ларзага соладиган тарзда ифода этади.

Ўтган аср 20-йиллари охири, 30-йиллар бошларида қолхозлаштириш деб аталган мамлакат тарихида, кўп сонли дехқонлар қисматида оғир асорат қолдирган ходисалар хақида давр сиёсатида мос “синфий кураш” ақидаси асосида хайбарақаллачилик руҳида битилган асарлардан тубдан фарқ қилароқ, “Обид қетмон” ва “Кўшчинор” (“Кўшчинор чироқлари” эмас) миллий адабиётимизда янгилик бўлди. Мазкур мавзудаги расмий қарашларга мос тушадиган асарлардан фарқли ўлароқ, бу икки асар ўша мудҳиш ходисаларга ўзгача тарзда, қутилмаган томонларидан ёндашилганлиги, оддий одамлар қисмати ҳолис, ҳаққоний ифода этилганлиги билан қимматлидир.

Афсус, бу икки асардан сўнг муайян муддат романчиликдаги миллат қисматидан баҳс этиш анъанаси тўхтаб қолди. Нихоят, 50-йиллар охирига қелиб, “Синчалак” орқали ўша анъана қайта қад ростлади. “Синчалак” билан изма-из яратилган “Уч илдиз”, сўнг бирин-кетин пайдо бўлган “Қора кўзлар”, “Уфқ”, “Чинор”, “Олтин занғламас”, “Диёнат” сингари миллат тақдиридаги мураккаб, қиғал ходисалар қаламга олинган романлар эл орасида шухрат топди. Бора-бора миллат қисмати билан боғлиқ ходисалар тасвири-талқинидаги танқидий руҳ қескинлашиб, Саид Аҳмаднинг “Жимжитлик”, Мурод Муҳаммад Дўстнинг “Қолазор”, Ўтқир Хошимовнинг “Икки эшиқ ораси”, “Тушда қечган умрлар”, Тоғай Муроднинг “Отамдан қолган қалалар” романларида жамият ҳаётининг қожиали инқирози ифодаси ўз интихосига етди. Жамият ва шахс қисмати талқинида танқидий пафос, инқор руҳининг қучайиши оқибатида миллий романчилигимизда модернистик адабиётга ҳос абсурд туйғуси ва гоёси, шахс руҳияти таҳлилида эса янги қалтамоёйиллар, “қолифония” ва “оғ оқими” унсурлари пайдо бўла бошлади. Бу ҳол танқидчиликда қизқин баҳсларга асос бўлди. Қадил айтиш мумкинки, ўзбек қомани истиклолдан анча бурун мавжуд тузумнинг антигуманистик моҳияти, инқирози, ҳалоқатга маҳқум экани ҳусусида ўз бадиий ҳуқм-ҳулосасини қикарди. Ва бу билан ўзбек миллий романчилиги миллат оқдидаги тарихий миссиясини адо этиш шарафига муяссар бўлди.

Яна бир муҳим жихат, мустақид тузум таъқибу таэйиклари шароитида, тарихий ўтмишимизни нуқул гина зулматдан иборат деб аташ урф тусини олган, хар қуни “Қим эдик тарихда бизлар, номи йўқ, қашшоқ, гадо” деган бўхтон ва ҳақоратдан иборат қўшиқ сатрлари янграб турган қезлари жаҳон тан олган буюқ сиймоларимиз хақидаги “Навоий”, “Улуғбек ҳазинаси”, “Қўхна дунё”, “Юлдузли тунлар”, “Авлодлар довоғи” сингари етук романларнинг яратилиши мислсиз жақорат ва ҳайратомуз ходисадир.

Романчилигимизнинг истиклол давридаги йигирма йиллик таракқийети, минг афсус, ҳозирга қадар атрофлича ўрганилгани, муносиб баҳосини олгани йўқ. Назаримда, адабий танқид зиммадаги бош вазиқфаси – мавжуд роман хирмонини саралашда хийла сустқашлик қияпти.

Истиклол туқфайли иждод аҳли ҳам, адабий танқид ҳам мустақид тузум шароитида шаклланган барча қеклов, тушовлардан ҳалос бўлди, иждодий изланишлар учун қенг йўл оқилди. Бошқа барча адабий тур, жанрлар қаби романнинг мавзу-мундарижа, шакл,

ифода, поэтик кўлами хийла кенгайди; турли-туман адабий-гоявий оқим, хилма-хил мафкуравий йўналишга мансуб асарлар пайдо бўла бошлади; бир вақтлар менсимай қаралган оилавий-маиший ҳаёт муаммосига бағишланган сон-саноксиз асарлар битилди; нисбатан суғ ривожланган ҳажвий, фантастик ва саргузашт-детектив романлар бугун китоб жавонларимизни тўлдириб турибди. Улар орасида Худойберди Тўхтабоев, Неъмат Аминов, Тохир Малик, Хожиакбар Шайхов каби эл тан олган адабларимизнинг етук асарлари ҳам бор. Тарихий романчилик анъаналарини Мухаммад Али, Эркин Самандар, Асад Дилмуроддек тажрибали адибларимиз изчил давом эттираётирлар.

Бевосита баҳс мавзумизга дахлдор – мамлакат, миллат тарихидаги энг буюк ходиса – истиклол йилларида одамлар ҳаёти, тақдири, руҳиятида кечган жараёнларнинг роман кўзгусидаги ифодаси масаласига келсак, бу борада ҳам муайян ютуқларимиз бор, азизлар.

Бир тизимдан иккинчи бир тизимга ўтиш осон кечадиган жараён эмаслигини ҳаммадан кўра ижод аҳли яхши билади, теран хис этади. Шахсан ўзим гувоҳ бўлган ходисаларга, қолаверса, ўз тажрибамга таяниб айта оламани, бу жараён шавқи ва оғриқларини, аввало, ижодкорларнинг ўзлари татиб кўрганлар. Чунончи, Шукур Холмирзаевнинг 90-йиллари ёзган эсселари, жумладан, “Адабиёт ўладими?” мақоласи, устоз Озод Шарафиддиновнинг “Эътиқодимни нега ўзгартирдим?” бадиаси, шунингдек, каминанинг устозга эргшиб ёзган “Ўтилган йўлнинг баъзи сабоқлари” мутолааси чоғи бунга ишонч ҳосил қилиш мумкин.

Ўз бошидан кечган, ўзи юракдан хис этган ходисаларни, руҳий жараёнларни ўзгалар, аниқроғи, асар тимсолларига кўчириш – бадиий ижоднинг гаройиб, сирли-сехрли хилқати. Шукур Холмирзаевнинг истиклолимизнинг дастлабки йилларида замондошлари ҳақида битилган “Аросат”, “Озодлик” “Куёш-ку фалакда сузиб юрибди...”, “Булут тўсган ой” ҳикоялари, ниҳоят, “Динозавр” романи биринчи китобининг дунёга келиш тарихидан қисман хабардорман, уларнинг айримларини муаллиф розилигига кўра кўлўзма ҳолда ўқиганман, эҳтимолки, биринчилардан бўлиб улар ҳақида сўз айтганман, ёзганман.

Баъзи фикрларим такрор бўлса ҳам айтай: “Динозавр” романи мавзу-материали, мазмун-мундарижаси жихатидан ўта замонавий асар, унда асар битилган даврнинг нафаси уфуриб туради, мамлакатдаги, жамиятдаги туб бурилиш, бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнида одамлар ҳаёти, табиати, руҳияти, тақдирида, ўзаро муносабатларида юз берган ўзгариш, эврилишлар қаламга олинади, одамларнинг ўша кезлардаги ҳаёти-қайфияти бамисоли кўзгуга солиб кўрсатилади. Дадил айтиш мумкинки, ўша туб бурилиш асносида, аввало, адиб қалбидаги, қолаверса, одамлар руҳиятидаги эврилишлар, уларнинг ҳолат-қайфияти миллий адабиётимизда илк бор “Динозавр” орқали роман кўзгусида ўз аксини топди.

“Динозавр” муаллифи долзарб мавзуни қаламга олган экан, бу билан ўтмишда бўлганидек, ижтимоий жараёнларга шунчаки муносабат билдириш, ниманидир тасдиқлаш, улуглаш ёки ниманидир рад этиш, қоралашни ўз олдига мақсад қилиб қўйган эмас, балки сўз санъатининг асл табиати, вазифасидан келиб чиққан ҳолда, ана шу туб бурилиш палласида юзага чиқаётган инсон жумбоғи, аниқроғи, инсон табиати, руҳиятининг турфа жилвалари, янги қирралари, турли нағмалари, сир-синоати билан қизиқади. “Динозавр” романи айни шу жихати билан сизу бизнинг эътиборимизни тортади, бизни асар воқеалари, персонажлар давраси гурунглариининг иштирокчиси, суҳбатдошига айлантиради. Роман қахрамонлари – кеча моҳир актёр саналган Шахлонинг хорижий мамлакатларга қатнайдиған тижоратчига, қуни кеча таниқли “совет

болалар шоири” бўлган Абзал аканинг бугун мутаассиб такводорга айланиши, куни кеча СССР тарихи ўқитувчиси сифатида ёш авлод онгига коммунистик гоёларни сингдирган, рахбар ходим сифатида дахрий ишларга кўл урган Тойировнинг бугун катта фирма очиб “бозор иктисоди” одами, савдогар бўлиб олиши, Жамолиддиннинг оз фурсатда авваллари хатто тасаввур этиш ҳам мумкин бўлмаган кўламли мулкдор, бизнесмен бўлиб етишиши – бу тур одамлар табиати, рухиятидаги бу қадар кескин ўзгаришлар галати жумбок...

Бирок асардаги энг катта жумбок – бош қахрамон Махкам образидир. Махкам ҳам пок, соддадил, самимий инсон сифатида, ҳам истеъдодли адиб, мохир тараккийпарвар кинорежиссёр сифатида туб бурилиш, ўзгаришлар жараёнида янги шароитга мослашолмай, янги “шароит мевалари”ни хазм қилолмай қийналади. Йўқ, у истиклол, янги ижтимоий муносабатлар рақиби эмас, айна пайтда унда эски тузумни кўмсаш қайфияти ҳам йўқ, аслида, мохият-эътибори билан бу одам мустабид тузум жабрдийдалари тоифасига мансуб: отаси, тоғаси, яқин одамлари эл-юрт қайгуси билан яшаган зиёли одамлар бўлган; отаси катагонга учраган, Сталин ўлимидан олдин камокда ўзини осиб қўйган; ўзи эса ижодкор сифатида огир шароитларда адолат, хақиқат учун курашганлар сафида турган. Истиклол туфайли аждодлари, ўз кўнглидаги орзу-ниятлари ушалади. Шундай бўла туриб, нега энди бу одам янги шароитга дархол мослаша олмайди, туб ўзгаришлар мохиятини англашда қийналади. Бутун гап ҳаётнинг мураккаблигида, асарни асар, образни образ қиладиган бадиий жумбок ана шунда! Ахир, янги ижтимоий муносабатларнинг қарор топиши осонликча кечмайди, “бозор иктисодига ўтиш” даврида юзага чиқаётган мураккаб муносабатларни, давр зиддиятларини Махкам хилидаги одам дархол хазм қилиши қийин; айниқса, одамлараро муносабатларда ҳамма нарсани ҳисоб-китоб, пул, шахсий манфаат асосига қуриш тамойили қарор топа бориши, бу ходиса хатто Махкам оиласига қириб қелиши уни қийноққа солади. Ҳаёт тарзининг ўзгариши билан ижодга муносабат, бадиий ижод, санъат мезонлари ҳам тубдан ўзгарди. Бугун ижодкор кечаги мезонлар билан иш қўриши мумкин эмас. Махкам сиймосида биз мана шу мураккаб рухий жараённи юракдан ўтказаяётган, ўзи янгилаш машаққатини бошидан кечираётган ижодкор шахси драмаси, балким фожиасини кўрамыз. Шу тариқа қахрамоннинг изтиробли ўйлари, қалб драмаси Шукур Холмироаев услубига хос бўлган иқир-чиқирлари, тафсилотлари билан ифодаланади. Махкам ўтиш даври зиддиятларини ҳам содда, самимий инсон, ҳам виждонли, истеъдодли санъаткор сифатида намоён этганлиги билан жозибадор. Қизиқ, янги замон ўзгаришларини қийинчилик билан қабул қилаётган Махкам, романда қаламга олинган шароитга осонлик билан мослашиб “бозор даври” одамига айланиб олган қимсаларга қараганда қалбимизга яқин, мустикал Ватаннинг чин, самимий ўғлини сифатида таассурот қолдиради.

Адиб романнинг иккинчи қитобидан айрим қисмларни эълон этди, афсуски, у охирига етмай қолди. Аммо журналда эълон этилган биринчи қитобнинг ўзиёқ “Динозавр” миллий адабиётимизда истиклол даври одамлари тақдири, қалб драмаларини роман кўзгусида ёрқин акс эттирган илк етук асар сифатида қимматлидир, деб ҳукм чиқаришга тўла асос беради.

“Динозавр” олдидан Шукур Холмироаев қалбида кечган рухий жараёнга яқин ҳолатни кейинги авлод романаписи Улугбек Ҳамдамда ҳам қузатиш мумкин. Буни муаллифнинг 1994-1997 йиллар оралигида қозғатилган автобиографик характердаги “Ёлғизлик” қиссаси мисолида яққол кўрамыз. Анъанавий автобиографик қиссалардан фарқли

ўларок “Ёлғизлик” одатдаги саргузашт асар эмас, балки айни кисса ёзилган кезлари муаллифнинг калбида кечган ўй-мушоҳадалар, изтироблар, қолаверса, у муаллиф ижод психологияси биографиясидир. Дарҳақиқат, кисса синчиклаб мутолаа қилинса, кейинроқ дунёга келган “Мувозанат”нинг режа, муаммо, мотив, образлари айни ўша кезлари муаллиф кўнглида шаклланиганини пайкаш мумкин. Қарангки, “Мувозанат” романи “Ёлғизлик” билан изма-из айни 1997 йили ёзилган.

Мохият-эътибори билан роман эпик жанрга мансуб эканини ҳис этган муаллиф “Мувозанат”да “Ёлғизлик”даги субъектив “дил изхори” усулини қўйиб, ўзини ҳодисалардан четга олиб, объектив, ҳолис ифода йўлидан, янада аниқроқ қилиб айтадиган бўлсак, жараёни роман кўзгусида гавдалантириш йўлидан боради.

“Динозавр”да бўлгани каби бош қахрамон Юсуфнинг ҳам шаҳар, ҳам қишлоқ одами экани “Мувозанат”нинг ифода доирасини кенгайтиради, қишлоқ ва шаҳар ҳаётида, хилма-хил одамлар сийратида кечаётган силсилаларни ифодалаш имконини беради. Бугина эмас, Юсуфнинг ёш тарихчи олим, олий ўқув юрти муаллими, курсдош дўстларидан бири Саиднинг масъул раҳбар ходим, Миразимнинг эса савдо-тижорат, бизнес одами сифатида олиниши ҳаётнинг турли катламлари қаърига қириб бориш учун йўл очади. Янги шароитида ҳам жамиятда, ҳам оиладаги табақаланиш, фақат талабалик кезлари бир майизни бўлиб еган кадрдон дўстлар даврасидагина эмас, бир оила одамлари: эр-хотин, ота-бола, ака-ука орасида ўта қишлоқ, мураккаб муносабатларни келтириб чиқаради. Шу тариқа жамиятдаги жараёнларнинг оқибат-асоратлари персонажларнинг шахсий, оилавий-маиший турмушида ҳар қадамда баралла намоён бўла боради. Ўз навбатида асардаги ҳар бир тирик жонни қийнаган дарду ташвишларнинг илдизи жамият ҳаётида улкан бурилиш палласида содир бўлган силсилаларга бориб такалади. Айни шу ҳолат – шахсий-оилавий-ижтимоий муносабатлар драматининг уйғунлигидан романга мос улкан яхлит драма, қолаверса, романга ҳос тафаккур – яхлит бадиий концепция вужудга келади. Яна бир муҳим жиҳат, асарда қаламга олинган барча персонажлар тақдири, ҳатти-ҳаракати билан боғлиқ ҳодисалар бош қахрамон қисмати билан қандайдир йўсинда туташади; булар Юсуфнинг ўз шахсий ҳаёт драмалари, орзу-интилишлари йўлида чеккан захматлари, топган ва йўқотганлари билан қўшилиб-туташиб даврнинг тирик тимсоли, романга ҳос қахрамон даражасига кўтаради. Баралла айтиш мумкинки, Юсуф романчилигимизда ўтиш даври деб аталган мураккаб тарихий жараённинг қахрамонидир. Мухими, у қийин, қишлоқ, аммо зарурий ҳаётнинг силсилалар тўзони орасидан эсон-омон ўтади. Ҳаёт синовларида товланиб, ўзлигига, асл эътиқодига содиқ қолади.

“Мувозанат” “Жаҳон адабиёти”да босилиш олдидан ҳам, босилгандан кейин ҳам қизгин баҳс-мунозараларга асос бўлиб келди, у ҳақида ҳам танқидий, ҳам илиқ гаплар айтилди. Унга хорижда ҳам қизиқиш катта. Чунинчи, АКШдаги Мичиган университети муаллими Рейчл Харэл 2007 йил Марказий Европий масалаларига бағишланган 8-ҳалқаро анжуманининг маданият шўъбасида ўқиган “Ўтиш даврида ўзбек адабий овозлари. Улғубек Ҳамдамнинг “Мувозанат” романи воқеаси” мавзусидаги маърузасида романда “кўнгил эҳтиёжи сифатида етилган мавзунинг жасорат билан акс эттирилганли”ги алоҳида таъкидланади. Бугина эмас, университетда унга бағишланган қўламли семинарлар ташкил этилади.

“Динозавр” ва “Мувозанат” каби Хуршид Дўстмуҳаммаднинг “Бозор” романи ҳам айни ўша миллат тарихидаги улкан бурилиш, бозор иқтисоди муносабатларига ўтиш палласидаги миллат фарзандлари ҳаёти, қисмати, онг-шуури, калбида кечган мураккаб

зиддиятлар хақида баҳс эди. Аммо юкоридаги икки асардан фаркли ўларок, “Бозор” бутунлай ўзгача услубий йўналишда битилган. Асар тили бошдан-оёқ рамзлар, метафоралар, имо-ишоралар асосига курилган. Бу тилни ўқима, ўқмай туриб романи тушуниш, унинг туб моҳиятини англаш маҳол. Биргина асар номи – “бозор” сўзи таркибидан “бозор” тушунчасидан ташқари “ор”, “зор”, “озор” маъноларини кидиради муаллиф. Бутун бошли романда бунақа рамзий ишоралар тўлиб-тошиб ётибди. Оддий китобхон уларнинг ҳаммаси моҳиятини англашга қурби етмас, аммо асар бағрида ловуллаб турган ёлқинни баралла кўриб, хис этиб туради. Бу романдаги икки жозибадор шахс – Фозилбек билан Қадрия калбидаги маёқдир. Асар воқеалари, асосан, бир бозор ва унга ёндош кироатхонада кечади. Романда бозор – метафора, рамз, тимсол, ҳаётнинг ўзига хос бадиий модели. Муаллиф ибораси билан айтганда, “бозорнинг ўзи дунё”, одамларнинг ичини кўриш, томоша қилиш борасида бозордан қулайроқ жой йўқ дунёда. Бозор одамларнинг ич-ичини ағдариб кўз-кўз қиладиган “ажойибхона”, бунда ҳар бир бандасининг феълларидаги зўравонлик, соддалигу мугамбирлик, лакмалигу уятчанлик – ҳаммаси бозорда ё пинхона, ё ошқора кўзга ташланади. Энг муҳими, бозор – романда муаллиф учун жамият маънавиятидаги бугунги оғриқли жараёнларни тафтиш этишининг қулай воситаси.

Романда бозор билан ёндош ҳолда кироатхона тасвири ҳам бор. Бозор ҳамиша гавжум, жамики тумонот бозорда. Бозордагиларнинг барчаси нафс илинжида. Нафс балоси туфайли бозор ёнмоқда, чўқмоқда. Бозор ёнидаги кироатхона эса кимсасиз, ҳароб, хувиллаб ётибди... Ҳаёт ҳеч қачон ақли расолардан, фидойилардан холи қолган эмас. Ҳамма ўзини бозорга ураётган, балки нафс кўйига мубтало бўлиб қолган замонда, қарангки, қок бозорнинг ичидан, бозор одамлари орасидан бир маънавият, маърифат фидойиси Фозилбек отилиб чиқади, илохий тақдир уни кимсасиз хувиллаб ётган масқандаги яна бир маънавият фидойиси Қадрияга рўбарў қилади... Бу икки ёш нафс балоси туфайли бозор ёнаётган, чўқаётган, нафс бандаларини олов қаърига тортиб кетаётган бир замонда нажот йўлини кидирадилар. Улар бозорни ҳалокатдан қутқариш йўли маънавиятда деб биладилар. Фозилбек масқаддош севгилиси билан бирга бозор ўзгаришларини тушуниш, унинг тилини, ҳикматини ўрганиш, зулмат қаърига чўқаётган бозорни маънавият, маърифат ёғдуси билан нурлантириш устида астойдил ўй суради, амалий ҳаракатга ўтади. Ёзувчининг диққат-эътибори бозор манзаралари ва можароларининг бевосита ўзини эмас, персонаж онги, руҳиятидаги акс-садосини ифодалаш, бадиий таҳлил этишга қаратилади, бунда “онг оқими” тажрибаларидан ижодий фойдаланади.

Қисқаси, “Бозор” ҳам “Динозавр” ва “Мувозанат” каби ўтиш даврининг роман кўзгусидаги ўзига хос, бетакрор акси, оқил одамлар орасида, онгида кечаётган баҳсу мунозараларнинг акс-садосидир. Асар ўзининг асосий пафоси билан мамлакатимизда қарор топган иқтисодий билан маънавиятни уйғунликда олиб боришдан иборат устувор гоё-концепцияга ҳаммаҳангдир.

Биз сўз юритган романлар истиклолнинг дастлабки йиллари, ўтиш даври жараёнлари хақида баҳс этади. Ўтиш даври аллақачон ортда қолди. Кейинги йигирма йил давомида мамлакатимиз қиёфаси тубдан ўзгарди. Бугунги ўзбек бундан ҳатто ўн йил бурунги ўзбек эмас. Мамлакатимизда жаҳонни ларзага солаётган инкирозга дош бера оладиган жамият, барқарор ўсишни таъминлаётган, жаҳон микёсида фикрлайдиган янги авлод шаклланди. Бундай ўзгаришлар ўз-ўзидан осонликча содир бўлаётгани йўқ. Буларнинг барчаси замондошларнинг бетиним ўй-мушоҳада, ақл-зақоват, ижодий меҳнат ва

шижоати самарасидир. Мана шу мислсиз жараённинг ичида яшаётган, қолаверса, шу жараёни яратётган одамлар ҳаёти, уларнинг яратиш заҳмати ва шавқи, кечинмалари, орзу-интилишлари, армон-ўқинчлари энди яратилажак романларимиз кўзгусида муносиб аксини топишига ишонамиз.